

Gevoelig voor kwetsbaarheid

Marja Jager-Vreugdenhil, Lector Samenlevingsvraagstukken, Hogeschool Viaa Zwolle
Lilian Linders, Lector Empowerment en Professionalisering, Hogeschool Inholland Haarlem

Rotterdam, juli 2022

Platform Lectoren Sociaal Werk

Inleiding

De internationale missie van het sociaal werk zet het beroep neer als een krachtgericht beroep: sociaal werkers empoweren en bevrijden mensen, streven sociale verandering na en sporen mensen - individueel en in hun sociale verbanden - aan om uitdagingen het hoofd te bieden (International Federation of Social Workers, 2014). Dat sociaal werk een krachtgericht beroep is, benadrukken we als lectoren : sociaal werkers bevorderen zelfbeschikking, versterken veerkracht en vergroten weerbaarheid (Linders & Verharen, 2021). Een belangrijk aspect is dat sociaal werkers krachtgericht werken, *zonder de kwetsbaarheid van mensen uit het oog te verliezen*. In deze bijdrage gaan we specifiek in op die kwetsbaarheid, dat als begrip een centrale rol speelt in de missie van sociaal werk. De eerste betekenis die de dikke Van Dale geeft aan het woord kwetsbaar is 'vatbaar voor verwonding of ander onheil'. Kwetsbaarheid in de context van sociaal werk betreft mensen die *extra* kwetsbaar zijn, want in principe is iedereen er ontvankelijk voor. Hoewel we allemaal kwetsbaar zijn, vinden mensen het niet altijd fijn kwetsbaar genoemd te worden en weten sociaal werkers niet altijd of en hoe ze de term moeten gebruiken. Het liefst gebruiken we het in één adem met kracht. Dat doen we in onze eigen missie en zien we in de vele publicaties en lezingen met titels als 'De kracht van kwetsbaarheid'. Maar kwetsbaarheid krijgt maar weinig aandacht als op zichzelf staand fenomeen (Baart, 2013).

Sociaal werkers zijn in de praktijk voortdurend bezig met mensen die extra kwetsbaar zijn of situaties die mensen extra kwetsbaar maken. Sociaal werk is er voor mensen (individuele personen, groepen en gemeenschappen) die - vanwege hun beperkingen, leefomstandigheden, of overvraagd zijn - extra hulp, zorg of ondersteuning nodig hebben. Daarom is het in de eerste plaats goed dat in het sociaal werk en het discours daar omheen het begrip kwetsbaarheid aandacht krijgt: wat zijn oorzaken dat mensen extra kwetsbaar worden, hoe ziet dat er precies uit, hoe kan het zoveel mogelijk voorkomen worden en welke ondersteuning kan er geboden worden zodat mensen goed met hun kwetsbaarheden kunnen leven? Maar eenzijdige aandacht voor kwetsbaarheid heeft ook schaduwzijden. Mensen vinden het soms vervelend om kwetsbaar genoemd te worden, het is niet altijd helpend of terecht en kan zelfs negatieve effecten hebben. Aan de andere kant brengt het mensen vaak wel verder en zet het situaties in het juiste perspectief als kwetsbaarheid meer gezien wordt als een normale menselijke conditie. De vraag is hoe we het begrip kwetsbaarheid nu op passende wijze kunnen gebruiken. Met deze tekst willen we (toekomstige) sociaal werkers – maar ook wetenschappers en beleidsmakers - gevoel laten krijgen voor kwetsbaarheid als onderdeel van het dagelijks werk en leven. Vanuit het besef dat kwetsbaarheid niet alleen bestaat als iets wat bestreden moet worden, maar ook als een positieve waarde omdat het gerelateerd is aan gevoeligheid (in de betekenis van 'raakbaar' zijn), aan wat mensen dierbaar is en waar ze aan gehecht zijn. Kwetsbaarheid betekent ook het besef dat je iets te verliezen hebt (Baart, 2013).

In dit stuk zullen we betogen dat sociaal werkers een belangrijke rol te spelen hebben in relatie tot het fenomeen kwetsbaarheid in onze samenleving. Daarvoor is het van groot belang dat we in ons vakgebied sensitiviteit ontwikkelen ten aanzien van dit begrip, zodat we bij kunnen dragen aan de competentieontwikkeling van sociaal werkers om goed voeling te houden met de personen, groepen en gemeenschappen met en voor wie zij werken en de maatschappelijke context waarin zij leven. De rol van sociaal werkers is immers niet alleen te 'zorgen' voor mensen die kwetsbaar zijn', maar ook om te signaleren door welke externe factoren mensen kwetsbaar gemaakt worden, en wat daaraan te doen is. Met deze bijdrage hopen we de gevoeligheid aan te wakkeren voor de gelaagdheid, complexiteit en diversiteit van kwetsbaarheid.

Sociaal werk werkt met kwetsbaarheid

Sociaal werkers zijn altijd bezig met kwetsbaarheid omdat ze werken met (groepen) mensen die om allerlei redenen ondersteuning of versterking nodig hebben. Kwetsbaarheid is niet altijd iets dat 'uit de weg geruimd' kan of moet worden. Denk bijvoorbeeld aan ernstig psychisch of fysiek lijden (of een combinatie daarvan) dat het leven beïnvloedt op alle levensgebieden. Dat is niet te overdekken met een sausje van 'meedoen' of 'we moeten anders tegen kwetsbaarheid gaan aankijken'. Het is belangrijk dat sociaal werkers erkennen dat kwetsbaarheid over echt lijden kan gaan, soms ernstig of zelfs ondraaglijk lijden. Erkenning begint al met dat leed van mensen gezien en benoemd mag

worden. Soms wordt er te gemakkelijk vanuit gegaan dat kwetsbare mensen vast ook hun eigen kracht hebben. Het is juist belangrijk om leed te benoemen, dat mensen zich in hun moeiten en pijn gezien weten, en dat iemand erbij blijft in die moeite. Als in retorische zin van kwetsbaarheid meteen een 'kracht' gemaakt wordt, ontbreekt de broodnodige erkenning.

Sociaal werk richt zich op het ondersteunen van mensen in kwetsbare posities en het veranderen van gedrag of omstandigheden, om individuen en sociale verbanden sterker te laten worden, of ook om specifieke (doel)groepen te ondersteunen zodat ze een leven van waarde kunnen hebben ondanks hun lijden, beperking of moeilijke situatie. Dat is een belangrijke manier om te zorgen dat mensen kunnen deelnemen aan de samenleving: het opheffen of compenseren van factoren die hun deelname in de weg staan. Dat is wat Andries Baart de 'tweede laag van kwetsbaarheid' noemt (zie tekstbox). Veel sociaal werkers zijn precies daar gericht mee bezig: mensen leren omgaan met psychische aandoeningen, helpen omgaan met trauma, bestrijden van oorzaken van armoede, organiseren van voorzieningen voor mensen met een lichamelijke beperking, mensen aanmoedigen om actief hun taal- en sociale vaardigheden te ontwikkelen. Maar ook de andere drie 'lagen' van kwetsbaarheid zijn van belang in de beroepspraktijk van sociaal werkers: ze zetten de specifieke kwetsbaarheid van specifieke (doel)groepen in een breder perspectief van de broosheid, hachelijkheid en raakbaarheid van alle mensen en geven een belangrijke basis voor solidariteit tussen mensen. Daar zullen we verderop in dit stuk ook meer op ingaan.

Voor sociaal werkers is kennis over en inzicht in alle mogelijke lagen, verschijningsvormen, oorzaken en gevolgen van 'kwetsbaarheid' onmisbaar.

Een groot deel van de opleiding sociaal werk bestaat uit het opdoen van kennis en inzicht over aandoeningen en problematieken en daarbij het aanleren van daarbij passende werkwijzen en methodieken. Het herkennen van beïnvloedbare risicofactoren die kwetsbaarheid bevorderen, zowel bij individuen, groepen en gemeenschappen als in sociale structuren, is een belangrijke component in de 'socioprudentie' die sociaal werkers opbouwen (Spierings, De Vos, Jager-Vreugdenhil, Van Doorn & Wilken, 2021). Sociaal werk-onderzoek is er vaak op gericht om meer kennis op te doen over specifieke vormen van kwetsbaarheid, en hoe die te voorkomen, te compenseren of op te heffen zijn. Gegevens over risicofactoren en beschermende factoren – bijvoorbeeld cijfers over armoede, eenzaamheid, participatie – vormen een belangrijke kennisbasis voor sociaal werk. Wie weet waarom een persoon, een buurt of een gezin kwetsbaar is en wanneer niet, heeft ook aanknopingspunten om personen, buurten of gezinnen te ondersteunen en te empoweren. Als er sprake is van bepaalde factoren op collectief niveau die de participatie en inclusie van mensen bemoeilijken, is het belangrijk om niet alleen die mensen te ondersteunen, maar ook te werken aan de structurele oorzaken die eronder liggen, via bijvoorbeeld opbouwwerk en het bevorderen van inclusief beleid, door collectieve kwesties te signaleren en agenderen. En als bepaalde factoren beschermend blijken te zijn is het belangrijk die te versterken.

Zolang in onze samenleving de neiging bestaat sociale, psychische of medische problemen te labelen als individueel falen zijn we daar overigens nog een eind vandaan.

Vier lagen van kwetsbaarheid

Andries Baart in 'De Zorgval', 2013

- Eerste laag: 'frailty' (broosheid): de basisconditie van alle mensen: ieder van ons kan te allen tijden iets overkomen
- Tweede laag: 'fragility' (breekbaarheid): de combinatie van persoonlijke kenmerken en omstandigheden waardoor iemand kwetsbaar wordt. Sociale factoren spelen hierbij een grote rol, evenals beleid, macht en recht
- Derde laag: 'precariousness' (hachelijkheid): vatbaarheid voor verlies, verdriet, verlatenheid
- Vierde laag: 'touchability' (raakbaarheid): de mate waarin de mens gevoelig is voor het lijden van de ander

Kwetsbaarheid: een collectieve kwestie

Er is een belangrijke fundamentele reden om kwetsbaarheid te zien als collectieve kwestie: kansen zijn niet gelijk verdeeld onder mensen. Dat heeft invloed op de mogelijkheden die die mensen, hebben om te participeren in de samenleving. De mate waarin mensen beschikken over het vermogen om levensdoelen te bereiken of tegenslagen aan te kunnen, hangt mede af van de

hulpbronnen waarover zij kunnen beschikken (Verharen, 2017). Kwetsbaarheid ontstaat in de interactie tussen de hulpbronnen waarover mensen beschikken, de betrokkenen zelf en de omgeving (Van Ewijk, 2014).

Een collectieve vorm van kwetsbaarheid wordt door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) geïdentificeerd in de publicatie 'Het verschil in Nederland' (2014): een herkenbare groep mensen scoort laag op economisch, sociaal, cultureel en persoonskapitaal. Het SCP noemt deze groep met een term van Guy Standing (2011) het 'precariaat'. Wat deze groep gemeenschappelijk heeft is dat zij problemen ervaren met sociale en arbeidsparticipatie, met als gevolg een vaak laag zelfbeeld en ervaren (zelf)stigma. Kenmerkend van deze groep is bovendien dat het de mensen die er deel van uitmaken vaak niemand hebben om persoonlijke problemen mee te bespreken. De groep waar het hier om gaat heeft dus te maken met allerlei problemen tegelijk en zou daarom een kwetsbare groep genoemd worden. Ze hebben bijzonder veel te verhapstukken: de wijken waarin zij gehuisvest zijn vangen instroom op uit allerlei verschillende hoeken, zoals mensen uit de maatschappelijke opvang, GGZ en reclassering, asielzoekers en kwetsbare ouderen. Ze hebben te maken met problemen van de ingezakte woningmarkt, de versoering van de verzorgingsstaat, de decentralisaties in het sociaal domein en de beëindiging van het wijkenbeleid (Uyterlinde & Van der Velden, 2017). Juist deze omstandigheden maken mensen kwetsbaar. Hoewel erkenning hiervan belangrijk is om aan oplossingen te kunnen werken, is het ook van belang om de mensen die het betreft niet te stigmatiseren tot 'precariaat' en de wijken waar ze wonen niet te degraderen tot de gebruikelijke stereotype beeldvorming 'probleemwijken'. Er is minstens evenveel oog nodig voor het incasseringsvermogen van personen, groepen en gemeenschappen die in deze omstandigheden weten te (over)leven evenals voor de veelal onzichtbare positieve krachten van onderlinge steun, zorg en creativiteit die er ondanks alles nog wel zijn (Linders, 2019).

Naast structurele oorzaken van kwetsbaarheid op macroniveau kan er ook sprake zijn van problemen op een mesoniveau: een onrustige dynamiek in een buurt of een schoolklas, intergenerationele armoede binnen een familie, taalproblemen in een bevolkingsgroep of gevolgen van een traumatische gebeurtenis in een gemeenschap. Dit zijn voorbeelden van vraagstukken die het individuele niveau overstijgen, die zich collectief voordoen en een structurele aanpak vragen. Sommige individuen binnen een groep of gemeenschap kunnen er meer last van hebben dan anderen, eerder uitvallen, uitgesloten worden of zelf gaan reageren met problematisch gedrag. Hun problematiek kan zich dus uiten als een individueel probleem, maar het is een uiting is van een collectieve kwetsbaarheid. Daarom kan het soms beter zijn om te spreken van 'mensen in een kwetsbare situatie': daarmee wordt erkenning gegeven dat het niet zozeer de persoon is die een kwetsbaarheid 'heeft', maar dat het de context is waarin problematiek ontstaat.

'Kwetsbaarheid' is een kwestie die de hele samenleving aangaat, een collectieve vraagstuk. Want juist een 'goede' samenleving kan de materiële, juridische, politieke en culturele voorwaarden creëren waardoor mensen niet buiten de boot vallen (Sen, 1992; Nussbaum 2012). Welzijn en welbevinden hangen sterk samen met verbondenheid en maatschappelijke participatie. Alleen in relatie tot andere mensen en ingebed in een gemeenschap zijn mensen in staat vorm te geven aan een zinvol bestaan. 'Kwetsbaarheid' moet dus niet te gemakkelijk worden opgevat als het kenmerk van een specifieke groep of individu. Neem bijvoorbeeld het probleem van laaggeletterdheid: dat kan worden gezien als het probleem van een individu, en dan is het de vraag hoe die alsnog kan leren lezen en schrijven of zich in elk geval weet te redden in het dagelijks leven. Maar vanuit een bredere analyse van het probleem komen hele andere vragen aan de orde, zoals: hoe maken we taalonderwijs echt laagdrempelig voor alle statushouders, hoe geven we extra aandacht aan taalontwikkeling van hun kinderen, en hoe kunnen we in een gemeente op meer dan alleen talige manieren communiceren?

Sociaal werkers spannen zich in voor een inclusieve samenleving waarin alle mensen mee kunnen doen. Daarmee baseert de beroepsgroep zich op principes van de democratische rechtstaat. In een democratie streven we ernaar dat ieder mens kan deelnemen aan de samenleving en dat ieders belang telt in de gezamenlijke besluitvormingsprocessen die daarvoor nodig zijn. In de praktijk is dat niet voor iedereen even gemakkelijk: mensen die sociaal vaardig zijn, talig en mobiel hebben altijd een voordeel boven mensen die sociaal minder vaardig zijn, de taal niet voldoende beheersen of beperkt zijn in hun verplaatsingsmogelijkheden. Elke vorm van structurele ongelijkheid is daarom reden om gericht aandacht te hebben voor kwetsbaarheid. Om iedereen gelijke kansen op deelname te laten ontwikkelen moet er aandacht zijn voor het inrichten van de samenleving op zo'n manier, dat

daadwerkelijk ieders belang meetelt. Dat betekent ook dat personen, groepen en gemeenschappen in een kwetsbare situatie gezien en gehoord worden.

Het gezien en gehoord worden is ook voor mensen in een kwetsbare situatie behulpzaam in hun dagelijks leven. Het kan hen helpen als zij zelf en andere mensen goed weten waarin ze kwetsbaar zijn en wat hen kwetsbaar maakt, wat zij niet kunnen, waar ze niet goed in zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor mensen met een licht verstandelijke beperking. Zij kunnen er last van hebben als anderen hen verkeerd inschatten. Voor hen is het belangrijk te leren communiceren over wat ze niet kunnen (Smith & Linders 2020). Zo kunnen zij weerbaarder worden, niet door zich zoals dat in de volksmond heet 'kwetsbaar op te stellen', maar door te vertellen wat ze moeilijk vinden, zodat anderen (of organisaties) rekening met hen kunnen leren houden. Hierdoor maken ze zichzelf minder ontvankelijk voor overvraging en miskennis. En maken ze het omgaan met hun beperking een collectieve uitdaging: niet alleen zij zelf moeten iets doen om hun beperking te compenseren, maar anderen worden ook aangesproken op wat zij van hun kant kunnen doen.

Voor sociaal werkers betekent dat zij niet alleen mensen helpen op individueel niveau met problemen om te gaan, maar ook helpen een stem te geven aan groepen, hun belangen te behartigen, en voorstellen te doen voor structurele oplossingen in sociale kwesties. Dit beschrijven we verder aan het eind van dit stuk.

De norm van zelfredzaamheid stigmatiseert kwetsbaarheid

Waar het voor specifieke personen, groepen en gemeenschappen belangrijk is dat er erkenning is voor hun kwetsbaarheid, is het voor anderen juist nadelig als zij als kwetsbaar gezien worden. Dat heeft te maken met een doorgeschooten norm van zelfredzaamheid in onze samenleving.

Mensen hebben wel empathische gevoelens bij kwetsbaarheid; maar bijna niemand wil het zelf *zijn* (Linders, 2010). Terug 'moeten' vallen op familie, vrienden of burens kan daarom ervaren worden als een zwakte, als mislukken (De Wachter, 2019). Cliënt zijn van de hulpverlening kan eveneens betekenen dat iemand een stigma krijgt of denkt te krijgen. Zeker als het gaat om 'gevoelige' hulpverlening, zoals jeugdzorg, geestelijke gezondheidszorg of Veilig Thuis over de vloer krijgen. En dat stigma als zodanig is zeker een probleem.

Dat we kwetsbaarheid zien als iets 'wat we liever niet willen zijn', heeft direct te maken met de dominante normen van onze westerse samenleving: die zijn gericht op succes en zelfredzaamheid, met een groot geloof in de maakbaarheid van individuen en van de samenleving. Dit wordt door diverse sociologen en filosofen als een probleem aangemerkt. Michael D. Young (1958) is één van hen. Hij beschrijft dat succesvol zijn de norm is, mensen worden beoordeeld op hun verdiensten; dat noemt hij een 'meritocratie'. Die norm maakt dat mensen die weinig succesvol zijn, daar ook nog eens zelf de schuld van krijgen, of ook zichzelf daar de schuld van geven. Dat dit aan de orde is bevestigd Dirk de Wachter (2018), die in zijn praktijk steeds meer cliënten ziet die niet kunnen voldoen aan de hoge lat van een samenleving die gelooft dat je verantwoordelijk bent voor je eigen geluk.

Op zich is er niks mis met het streven naar zelfredzaamheid. Ook mensen in een kwetsbare positie willen zo veel mogelijk 'zelf doen'. Ze willen behalve patiënt of cliënt ook gewoonmens zijn en een waardevol leven leiden, zonder gereduceerd te worden tot hun beperkingen. De meeste mensen zijn niet (meer) gediend van paternalistische en betuttelende hulpverlening waarin experts het voor het zeggen hebben. In dat opzicht is het wellicht beter om te spreken over het voeren van regie over het eigen leven, binnen de afhankelijkheden tussen mensen bestaan (Hauwert, Metzke & Sedney, 2013).

Waar mensen onder gebukt gaan, is dat zij onder druk van het meritocratisch ideaal persoonlijk verantwoordelijk gesteld worden voor hun eigen welzijn en gezondheid. Alsof dit voor iedereen even haalbaar zouden zijn. Professionals moeten er beducht voor zijn dat ze kwetsbaarheid niet *framen* als het onvermogen van mensen om adequaat te kunnen functioneren in de samenleving.

Behalve het meritocratische ideaal speelt er nog een ontwikkeling die het extra moeilijk maakt succesvol en zelfredzaam te zijn: de maatschappij legt op technologisch gebied de lat voortdurend

hoger. Dat beschrijven onder andere Schuurman (2002) en Kunneman (2000) die beiden erop wijzen dat de techniek een hulpmiddel is, maar ook bepalend. Bijna alles is mogelijk met behulp van wetenschap en technologie, en wat mogelijk is moeten we als een wetmatigheid vervolgens ook doen. Schuurman noemt dat het 'technisch wereldbeeld', Kunneman de 'technopolis'; beide auteurs zien dit als een gevaarlijke ontwikkeling waarin te weinig kritisch wordt gevraagd of alles wat mogelijk is ook wel goed is voor de mens en de aarde. En beiden wijzen ook aan dat in de overheersing van het technische ideaal de menselijke maat in het gedrang komt. Heel praktisch kunnen lang niet alle mensen de ontwikkelde technologie begrijpen en gebruiken,. Met als gevolg dat zij zich uitgesloten voelen.

De combinatie van technocratie en meritocratie is funest. Daar wijst recent ook Monique Kremer op in Sociale Vraagstukken: 'Hebben we straks twee miljoen mensen met een licht verstandelijke beperking?' (Kremer, 2020). De strekking van haar verhaal is, dat we ons als samenleving moeten aanpassen – minder gehaast zijn, minder ingewikkelde dingen vereisen van jonge mensen, minder gericht zijn op 'verstand' en 'leren' – omdat anders steeds meer mensen die vereisten gewoonweg niet kunnen halen en hulp nodig zullen hebben. Dat is ook ons pleidooi: niet specifieke individuen, groepen en gemeenschappen zijn het probleem, ook al hebben zij er wel als eerste last van. We zitten als samenleving aan de grens van de maakbaarheid, en de complexiteit van de samenleving wordt steeds meer haar kwetsbaarheid. De toenemende complexiteit van de samenleving die haar in eerste instantie zo krachtig lijkt te maken, maakt ook kwetsbaar: steeds meer mensen raken uitgesloten omdat ze de complexiteit niet aankunnen. Dat is een venijnig mechanisme, veel minder zichtbaar maar net zo verwerpelij als de praktijk van sommige (voorbijgegangene) culturen, die de meest kwetsbare mensen ombrachten in het belang van de groep als geheel. Het uitsluiten van personen of groepen die niet mee kunnen komen met snelle (technologische) ontwikkelingen is minder barbaars, maar kan net zo goed ontmenselijkend werken.

Ondanks deze vragen die we stellen bij het vooruitgangdenken, willen we toch ook benoemen dat technologie soms ook een positieve uitwerking heeft, namelijk als het bijdraagt aan empowerment en processen van insluiting. Technologie kan mensen in staat stellen hun stem te laten horen, sociale contacten aan te gaan en te onderhouden, zich te mobiliseren en maatschappelijke structuren te veranderen. Bijvoorbeeld als een applicatie op een telefoon mensen helpt te communiceren, de weg te vinden of dingen te onthouden. Daardoor zouden mensen met een visuele beperking of mensen die dementeren beter kunnen deelnemen aan de samenleving. Maar als tegelijkertijd technologie het probleem veroorzaakt, moeten we toch de vraag blijven stellen of we als samenleving nog wel 'vooruit' ontwikkelen en steeds succesvoller worden, of dat we op een punt in onze gezamenlijke ontwikkeling komen dat er teveel mensen af gaan haken. De combinatie van een meritocratie en een technocratie kan dus funest zijn: steeds meer mensen haken af én steeds meer mensen voelen zich persoonlijk verantwoordelijk voor hun 'falen'. Het gevolg van de technocratie is dat we steeds meer mensen kwetsbaar noemen. En het resultaat van de meritocratie is dat mensen niet graag te koop lopen met hun kwetsbaarheden.

De norm van zelfredzaamheid bemoeilijkt bovendien het informele en formele hulpverleners. Dat mensen liever niet kwetsbaar willen lijken maakt het lastiger om elkaar om hulp vragen, want de norm is dat je zelfredzaam bent en je omgeving niet lastig valt met problemen (Jager-Vreugdenhil, 2012). Hulp vragen doen mensen liever niet; er speelt 'vraagverlegenheid' (Linders, 2010). De meeste mensen vinden het gemakkelijker om te geven dan om te ontvangen. Want hulp geven aan een ander kan bijdragen aan je eigen geluk, in tegenstelling tot het ervaren ongemak om in de positie van de ontvanger te zitten.

Mensen die problemen ervaren, en voelen dat ze daarmee niet aan de maatschappelijke norm voldoen, kunnen terecht komen in een reactie van vervreemding: vervreemd van zichzelf omdat ze niet aan hun eigen idealen voldoen, met als gevolg depressie en zelfs suïcide. Maar ook vervreemding in de zin van afkeren van andere mensen en van de samenleving, en daarmee ook van haar instituties. Dat betekent voor sommige mensen ook afkeer van hulpverleners (Schout, 2007). Zo kan het stigma van kwetsbaarheid ertoe leiden dat mensen geen hulp vragen terwijl ze die wel nodig hebben.

Het omgekeerde kan echter ook het geval zijn. De Wachter (2018) beschrijft hoe mensen met 'gewoon' ongeluk, pech of rouw hier niet goed mee om weten te gaan, juist omdat succes en geluk de norm zijn. Als hulpverlener ziet hij dat veel mensen – teveel in zijn ogen – hun kwetsbaarheid of

gekwetstheid als een persoonlijke mislukking zien die door hulpverleners gerepareerd zou moeten worden. Zo kan het stigma van kwetsbaarheid er ook toe leiden dat mensen een beroep doen op gespecialiseerde zorg of naar de huisarts gaan voor problemen die ze ervaren omdat ze niet kunnen voldoen aan een onrealistische norm. Terwijl het soms over gewone levensvragen gaat, gewone teleurstellingen die veel mensen moeten incasseren. Bijvoorbeeld omdat veel mensen topsporter willen zijn en er maar een paar mensen zijn die dat kunnen halen.

Het wrange gevolg kan zijn dat deze twee dynamieken elkaar versterken: juist mensen die het meest hulp nodig hebben, vragen er niet om; terwijl de wel beschikbare (specialistische) voorzieningen teveel aangesproken worden door mensen die het minder hard nodig hebben (RMO, 2001) of die bij heel andere soorten interventies gebaat zouden zijn, bijvoorbeeld rondom beeldvorming of andere structurele of collectieve aanpakken.

Het is belangrijk dat professionals, zowel de collega's psychiaters van De Wachter als sociaal werkers, goed kunnen werken in het spanningsveld tussen ongewenste medicalisering enerzijds en erkenning van psychisch en medisch lijden anderzijds. Dit vraagt om onderscheidingsvermogen gebaseerd op goede kennis van biologische, medische, psychische, geestelijke en sociale verschijnselen. Zodat een sociaal werker weet wanneer hij een cliënt beter kan doorsturen naar de psychiater, of zodat de psychiater weet wanneer zijn cliënt genoeg heeft aan lichte begeleiding vanuit een sociaal team.

Het grote onrecht van het stigma 'kwetsbaarheid'

Er schuilt nog een ander venijnig probleem in het ondoordacht gebruik van de term 'kwetsbaarheid'. Dat is vooral aan de orde als het gebruikt wordt voor personen, groepen of gemeenschappen die door toedoen van anderen om uiteenlopende redenen beschadigd zijn. Voor bijvoorbeeld kinderen die slachtoffer zijn van geweld is het niet altijd terecht het woord 'kwetsbaar' te gebruiken: die term accentueert vooral hun slachtofferschap en 'ontschuldigt' de dader. Het kan zelfs als een beschuldiging opgevat worden: je was niet sterk genoeg om het geweld te voorkomen. Wanneer in plaats daarvan de term 'beschadigd' gebruikt wordt, ligt de nadruk veel meer terecht op wat hen door een dader is aangedaan.

Ook mensen die te maken hebben (gehad) met complexe psychische problematiek kunnen verontwaardigd zijn als zij 'kwetsbaar' genoemd worden: ze hebben veel meegemaakt, maar waarom moet dat met een in hun beleving negatieve term worden aangeduid? Is het niet juist bewonderenswaardig dat zij het onrecht, geweld en lichamelijk lijden het hoofd hebben kunnen bieden en ondanks alle beschadiging overleven? Ook hier komt het aan op gevoeligheid en onderscheidingsvermogen. Problematiek moet benoemd worden zodat de juiste ondersteuning geboden kan worden; maar zonder dat de mens vereenzelvigd wordt met de problematiek. De professional moet het eigen verhaal en ervaringen van iemand serieus nemen zonder (onbewust) eigen oordeel te geven. De professional moet inschatten of het nodig is om iemand hulp te bieden, of dat iemand weerbaar genoeg is om aan te moedigen eigen (veer)kracht aan te spreken. Een derde voorbeeld van misplaatst gebruik van de term 'kwetsbaar' is als hij toegepast wordt op mensen of groepen die gediscrimineerd worden. Door hen 'kwetsbaar' te noemen worden oorzaak en gevolg omgedraaid en wordt de aandacht verlegd van het onrecht dat geschiedt naar een gesuggereerde zieligheid van de slachtoffers. Discriminatie beschadigt mensen, vaak hele groepen of gemeenschappen. Door dit te duiden als kwetsbaarheid van de gediscrimineerden, wordt het onrecht als een probleem van alleen die mensen *geframed*. Discriminatie moet benoemd worden als onrecht, gepleegd door de daders. Het probleem is dat zij kwetsen, niet dat hun slachtoffers kwetsbaar zijn.

Fons Klaase (2019) benoemt het sociaal onrecht dat kan ontstaan als gevolg van te vanzelfsprekende gebruik van wetenschappelijke categorisering. Hij noemt daarbij niet alleen 'etiketten' als autisme of ADHD, maar ook termen als kwetsbaar of beperkt zelfredzaam. Hij laat zien hoe door het vanzelfsprekende gebruik van dergelijke termen cliëntproblematiek gemakkelijk *geframed* wordt als louter individuele problematiek, met als gevolg dat sociale problematiek onbelicht blijft. Hij roept sociaal werkers op meerduidelijk te kijken – dat wil zeggen meerdere standpunten respecteren, meerdere stemmen horen en honoreren - en de sociale context niet te veronachtzamen.

De voorbeelden laten zien dat het woord 'kwetsbaar' niet klakkeloos gebruikt kan worden voor alle menselijke problematiek ervaren. Het mag de aandacht niet afleiden van de oorzaak van problemen naar individuele kenmerken van die personen, of naar kenmerken van groepen en gemeenschappen die iets overkomen is. Zeker als de veroorzaker 'het systeem' is, zoals bijvoorbeeld het geval is bij huisvestingsproblemen, armoede en schuldenproblematiek. Denk bijvoorbeeld aan het toeslagenschandaal.

Positieve waardering van kwetsbaarheid

De verschillende lagen van kwetsbaarheid die Baart (2013) onderscheidt helpen bij het waarderen van kwetsbaarheid als een op zichzelfstaand fenomeen. Als we beseffen dat ieder van ons ten allen tijden iets kan overkomen ('*frailty*' of broosheid), als we zien dat iemands '*fragility*' (breekbaarheid) vaak niet aan die persoon zelfte wijten is, als we erkennen dat we vatbaar zijn voor verlies en verdriet ('*precariousness*' of hachelijkheid), en als we onszelf openstellen voor onze eigen '*touchability*' (raakbaarheid), dan hoeven we kwetsbaarheid niet altijd meteen 'op te heffen' met kracht. Verschillende auteurs reiken positieve perspectieven aan om daarover te spreken.

Zo zijn er stemmen die pleiten voor het herwaarderen van kwetsbaarheid en daarbij horende afhankelijkheid als positieve waarde. In het begrip 'afhankelijkheid' komen menselijke kracht en kwetsbaarheid bij elkaar. Sociaal filosofen wijzen op deze alleroudste menselijke conditie: mensen zijn sociale wezens, en daarmee sterk afhankelijk van elkaar. Het begrip 'afhankelijkheid' verenigt de dichotomie tussen 'de sterken en de zwakken'. Wanneer kwetsbaarheid als iets negatiefs wordt gezien, wordt afhankelijkheid dat ook; terwijl afhankelijk zijn van elkaar een fundamentele menselijke eigenschap is en mensen zonder dat niet overleven. Net als kwetsbaarheid is ook afhankelijkheid een algemene menselijke conditie. Daarmee heeft het een zinvolle betekenis in relaties tussen mensen. Dirk de Wachter bepleit in 'De kunst van het ongelukkig zijn' (2018) dat juist het tonen van verdriet en pijn een belangrijke basis vormt voor vriendschappen, en mensen het gevoel geeft nuttig en betekenisvol te zijn. Hij bouwt daarbij op eerdere denkers. Levinas laat zien hoe een mens pas echt mens wordt in zijn relatie tot de Ander, niet in de laatste plaats in een zorgende relatie (Levinas, 1991). Jean-Paul Sartre (1946) en Søren Kierkegaard (2000) laten zien dat mensen pas echt geëngageerd raken en bijdragen aan de samenleving als ze gedreven worden door onrecht en ongeluk. Tonkens signaleert als tegenhanger van vraagverlegenheid een 'altruïsmeoverschot': mensen voelen zich goed en betekenisvol als ze een ander kunnen helpen (Tonkens, 2014). Tonkens, Van den Broeke en Hoijtink (2008) laten zien hoe dit werkt binnen afhankelijke relaties: ze noemen dat 'weerkaatsplezier'. Kwetsbaarheid wordt zo een mogelijkheid om er voor elkaar te zijn. Dat is ook de stelling van Andries Baart, die in een interview over zijn boek 'De Zorgval' stelt "dat kwetsbare mensen, als ze in hun kwetsbaarheid gerespecteerd worden, bijdragen aan de humanisering van de samenleving. Kwetsbaarheid is niet zomaar een te bestrijden kwaad. Het leert ons dat we ons op elkaar moeten afstemmen, rekening moeten houden met elkaar. Ja, dat is goed voor ons". (De Bezieling, 2013).

Het op elkaar afstemmen, rekening houden met elkaar en weerkaatsen van plezier impliceert dat de sleutel om kwetsbaar te mogen zijn ligt in de mate waarin relaties wederkerig zijn. Wederkerige relaties zijn gebaseerd op wederzijds vertrouwen (Pessers, 1999, 2006; Bredewold, 2014). Dorien Pessers (1999) onderscheidt twee vormen van wederkerigheid: reciprociteit en mutualiteit. Reciprociteit is gebaseerd op duurzame sociale relaties waarin het geven en nemen plaatsvindt in het onuitgesproken vertrouwen dat de balans in evenwicht blijft. Dit vertrouwen is afwezig bij mutualiteit, kortstondige uitwisseling van diensten met prestatieafspraken tussen vreemden (ook wel 'voor wat, hoort wat' genoemd). De wederzijdse verplichting is dan het enige dat de geveer en de ontvanger bindt (Pessers 1999, p. 45; Pessers 2006, p. 2). Dit inzicht is belangrijk, omdat het ons helpt begrijpen waarom mensen het minder erg vinden zich afhankelijk en kwetsbaar op te stellen ten overstaan van geliefden en familieleden dan ten opzichte van burens, wijkgenoten of bekenden (Bredewold, Linders 2014).

Een perspectief op kwetsbaarheid in sociaal werk

Het zit in de opdracht van sociaal werkers om te dealen met de vele ambivalenties waarmee het gebruik van de term kwetsbaarheid gepaard gaat. De vier lagen van kwetsbaarheid die Andries Baart

(2013) onderscheidt kunnen daarbij helpen. Het begrip *'frailty'*, de broosheid van het menselijk bestaan die we allemaal delen, betekent dat de sociaal werker allereerst zelf ook vanuit gelijkwaardigheid - een belangrijke waarde in het sociaal werk - naast de ander gaat staan, meevoelt – hierin zit het aspect *touchability* - en in gezamenlijkheid zoekt naar praktisch oplossingen, of naar andere manieren van kijken naar de situatie. Daarbij helpt het méér om positief te spreken over afhankelijkheid, dan om negatief te spreken over kwetsbaarheid. Waar nodig kan de sociaal werker ook daadwerkelijke kwetsbaarheden (*fragilities*) helpen te benoemen, zodat er inzicht ontstaat in eigen mogelijkheden en onmogelijkheden, en de *precariousness* (vatbaarheid voor verlies, verdriet, verlatenheid). Dit gebeurt in een gezamenlijk leerproces waarin de mens centraal staat. In dit gezamenlijke zoekproces kunnen professionals samen met de mensen die het betreft, ook de kwetsbaarheden in de context of het systeem onder de loep nemen. Het gezamenlijke zoekproces kan bijdragen aan een positievere kijk op de eigen situatie, en mogelijkheden bieden om die te verbeteren. Die zoektocht naar mogelijkheden beperkt zich niet tot de specifieke situaties, maar richt zich nadrukkelijk ook op systemische oorzaken en de bestrijding daarvan door collectieve actie, belangenbehartiging enzovoorts.

Inzicht in waar het bij reciprociteit precies om gaat, is eveneens van belang voor sociaal werkers. Dit begrip draagt bij aan het uit de stigmatiserende sfeer halen van kwetsbaarheid. De kern van het begrip reciprociteit zit in het versterken van het wederzijdse vertrouwen dat nodig is om de 'geefkracht' van mensen aan te boren die denken dat ze niks meer te bieden hebben. Het gaat hier vooral om het versterken van het maatschappelijk vertrouwen, het vertrouwen dat zij ooit, op de één of andere manier, maar niet per se van degene aan wie zij een dienst verleenden, iets terug ontvangen voor de hulp. Dat kan gerealiseerd worden op het niveau van buurten, wijken en de samenleving als geheel. Om dit soort gegeneraliseerd vertrouwen (Newton, 2004) te ontwikkelen is samenlevingsopbouw of opbouwwerk van belang.

Veel mensen willen zelf graag zelfredzaam zijn, ook mensen met een kwetsbaarheid, beperking of beschadiging. Die *drive* kan goed benut worden in wederkerige contacten. In die zin is het goed mensen hun kracht te laten ontdekken, zonder de kwetsbaarheid te ontkennen. Daarbij kan het samenwerken met ervaringsdeskundigen goed werken. Zij kunnen vanuit de praktijk van hun eigen worsteling met kwetsbaarheden of beschadigingen laten zien hoe daarmee te leven en te geven is. Dat kan heel bemoedigend zijn voor mensen die met dezelfde dingen worstelen.

Inzicht in het concept reciprociteit kan sociaal werkers helpen om een rol spelen in het verzachten van vraagverlegenheid. Zij helpen mensen om over de eigen terughoudendheid heen te stappen en hulp te vragen. Daar hoort ook bij dat sociaal werkers aandacht hebben voor het sociale netwerk rondom mensen, zeker als er sprake is van langdurige kwetsbaarheid. Reciprociteit houdt dan ook in om de betrokken naasten te vragen hoe het voor hen is om erbij te blijven als het moeilijk is? Wat hebben zij nodig om dat vol te houden of hoe kunnen zij ook ontlast worden? Sociaal werkers kunnen daarnaast informele netwerken bewust maken van de kracht en eenvoud van wederkerigheid. Dat de relatie gemakkelijker wordt als ze de 'hulpbehoevende' de kans te bieden een wederdienst te doen of te accepteren. Een familielid of vrijwilliger die met iemand wil wandelen kan iemand gemakkelijker hiertoe verleiden als hij zegt: 'ik vind het fijn als ik niet alleen hoeft te wandelen' in plaats van 'je moet er eens uit' (Linders, 2020).

Sociaal werkers hebben een brede blik nodig om de verschillende oorzaken en verschijningsvormen van kwetsbaarheid te (h)erkennen, zoals:

- het herkennen van de verschillende lagen en verschijningsvormen van kwetsbaarheid;
- de tijdelijkheid of chroniciteit van kwetsbaarheid: mensen die te maken hebben met een kwetsbaarheid die van voorbijgaande aard is, hebben andere ondersteuning nodig dan mensen die te maken heeft met kwetsbaarheid of beschadiging die niet zal verdwijnen of misschien progressief is;
- biologische, medische, psychologische en sociale oorzaken van kwetsbaarheid;
- kwetsbaarheid op het individuele niveau, het niveau van de groep, gemeenschap of familie en het bredere systeem (met veel aandacht voor afhankelijkheid en wederkerigheid), en het maatschappelijke niveau (met aandacht voor belangenbehartiging en politiek maken van systemische oorzaken van kwetsbaarheid).

Sociaal werkers dragen bij aan een inclusieve samenleving, die sociale ongelijkheid en discriminatie tegengaat en gelijke kansen, emancipatie en diversiteit bevordert. Dat kan betekenen dat sociaal werkers zich inspanssen om zo nodig politie en justitie in te schakelen, dat zij mensen helpen om passende medische en psychologische zorg te krijgen, of dat zij groepen en gemeenschappen die gestigmatiseerd worden helpen om zich te organiseren en hun stem te laten horen. Daarmee komen we nogmaals op het belangrijke aspect van sociaal werk, dat het niet alleen individuele mensen of specifieke groepen helpt, maar ook een missie heeft om sociale verandering te bewerkstelligen op een collectief niveau. Als kwetsbaarheid ontstaat door onrecht of systeemfouten op maatschappelijk niveau, is het niet voldoende als de sociaal werker alleen het leed van beschadigde mensen verzacht. Naast het bestrijden van wat niet wenselijk is, is het juist ook het werk van een sociaal werker om te bouwen aan wat wél wenselijk is op collectief niveau. Sociaal werkers kunnen bijdragen aan het versterken van het sociaal vertrouwen, sociale verbanden en talenten, of bouwen aan verbindingen en vertrouwen tussen en met (groepen) mensen. Zij kunnen een positief beeld creëren van hulpbereidheid, bouwen aan samen-redzaamheid, en werken aan inclusie en gastvrijheid van de samenleving (Kal, 2010). En sociaal werkers kunnen bijdragen aan het relativeren van de norm van kracht en het stigma van kwetsbaarheid, allereerst in de manier waarop zij zelf over kracht en kwetsbaarheid spreken en mensen bejegenen. We hopen dat deze tekst daaraan bijdraagt.

Bronnen

- Baart, A. (2013). *Kwetsbaarheid mag meer aandacht krijgen*. In: SocialeVraagstukken.nl
- Baart, A & Carbo, C. (2013). *De Zorgval*. Amsterdam: Thoeis.
- Berger, P.L.. & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: a Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books.
- Bredewold, F. H., & Linders, L. (2014). De schuldige ontvanger en de gefrustreerde gever. Over de onlosmakelijke band tussen vertrouwen en wederkerigheid in zorg- en hulpverlening. In S. Verhagen, L. Linders, & M. Ham (reds.). *Verlossing van schuld en boete. Onorthodoxe oplossingen voor onbetaalde rekeningen*. Amsterdam: Tijdschrift voor sociale vraagstukken | Uitgeverij Van Gennep.
- De Bezieling (2013). *Andries Baart: wat van waarde is, is breekbaar*. Interview door Theo van de Kerkhof. Binnengehaald op 17 mei 2021 van <https://www.debezieling.nl/andries-baart-waarde-breekbaar/>
- De Wachter, D. (2018). *De kunst van het ongelukkig zijn*. Leuven: LannooCampus
- Habermas, J. (1989). *De nieuwe onoverzichtelijkheid – en andere opstellen*. Vertaling van diverse teksten uit 1983 t/m 1986. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Hauwert, S., Metze, R. & Sedney, P. (2013) Zelfregie van mensen in kwetsbare posities. In R. Kwekkeboom, & P. van Heijst, *Tinteling. De driehoek onderzoek-onderwijs-praktijk in evenwicht*. Digitale uitgave van het landelijk Lectoratenplatform Zorg en Welzijn.
- Jager-Vreugdenhil, M. (2012). *Nederland participatieland? De ambitie van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en de praktijk in buurten, mantelzorgrelaties en kerken*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Vossius.
- Kal, D. (2010). *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. Amsterdam: Tobi Vroegh.
- Klaase, F. (2019). Sociaal werk en het streven naar een meer rechtvaardige samenleving. In: *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 28(6). 6, pp. 58–71. DOI: <http://doi.org/10.18352/jsi.593>
- Kierkegaard, S. (2000). *Of/of. Een levensfragment*. Vertaling door Jan Marquart Scholtz. Amsterdam: Boom.
- Kremer, M. (2022). *Hebben we straks 2 miljoen mensen met een licht verstandelijke beperking?* In: SocialeVraagstukken.nl.
- Kunneman, H.P. (2000). Levenskunst en burgerschap in een technopolis. *Tijdschrift voor Humanistiek*, 1 (1), 66-83.
- Levinas, E. (1961). *Totaliteit en Oneindigheid*. Amsterdam: Boom.
- Linders, L. (2010). *De betekenis van nabijheid. Een onderzoek naar informele zorg in een volksbuurt*. Den Haag: SdU.
- Linders, L. (2019). *Op zoek naar houvast. Empowerment als handelingskader in de praktijk van zorgen welzijn*. Lectorale rede: Inholland Hogeschool.
- Linders, L. (2020). *Vraagverlegenheid in het nieuwe normaal*. In: Socialevraagstukken.nl.

- Linders, L. (2021). Sociaal werk gaat om andere mensen: werken aan sociale reflexiviteit in sociaal werk. In: Metz, J., Jager-Vreugdenhil, M., Wilken, J.P. & Witte, T. (reds.) (2021). *Sociaal werk doordacht*. Amsterdam: SWP.
- Linders, L. & Verharen, L. (2021). Missie Sociaal Werk. In: Metz, J., Jager-Vreugdenhil, M., Wilken, J.P. & Witte, T. (reds.) (2021). *Sociaal werk doordacht*. Amsterdam: SWP.
- Newton, K. (2004). *Social trust: individual and cross-national approaches*. Portuguese Journal of Social Science, 3(1).
- Nussbaum, M. (2012). *Mogelijkheden scheppen. Een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Pessers, D. J. W. M. (1999). *Liefde, solidariteit en recht. Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel*. Amsterdam: faculteit der rechtsgeleerdheid.
- Putters, K. (2019). *Veenbrand. Smeulende kwesties in de welvarende samenleving*. Amsterdam: Prometheus.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2004). *Vershil in de verzorgingsstaat*. Den Haag: SDU.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2001). *Kwetsbaar in het kwadraat: krachtige steun voor kwetsbare mensen*. Den Haag: SDU.
- Rotmans, J. (2014). *Verandering van tijdperk*. 's Hertogenbosch: Aeneas.
- Sartre, J.P. (1946). *Over het existentialisme*. Vertaling uit 1967 van 'L'existentialisme est un humanisme' door Caspar Hendriks. Utrecht: Bruna.
- Schout, G.H. (2007). *Zorgvermijding en zorgverlamming. Een onderzoek naar competentieontwikkeling in de Openbare Geestelijke Gezondheidszorg*. Proefschrift. Groningen: Rijksuniversiteit.
- Schuyt, C.J.M. (1991). *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese Uitgevers.
- Schuurman (2002). *Bevrijding van het technisch wereldbeeld. Uitdaging tot een andere ethiek*. Afscheidscollege Technische Universiteit Delft. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:c371791f-8555-4a7d-b1b8-3b47b1c1b254>
- SCP (2014). *Vershil in Nederland, H10*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sen, A. (2009). *The Idea of Justice*. Cambridge, MA: The Belknap Press.
- Smith, P., & Linders, L. (2020). *Een praktijkonderzoek naar de empowerment en inclusie van (jong)volwassenen met een licht verstandelijke beperking in Haarlem*. Haarlem: Hogeschool Inholland.
- Spierings, F., De Vos, N., Jager-Vreugdenhil, M., Van Doorn, L. & Wilken, J.P. (2021). Pleidooi voor socioprudentie in het sociaal werk. In: Metz, J., Jager-Vreugdenhil, M., Wilken, J.P. & Witte, T. (reds.) (2021). *Sociaal werk doordacht*. Amsterdam: SWP.
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury: Bloomsbury Academic.
- Tonkens (2015). Herover de participatiesamenleving in: *S&D 71, 1, pp. 85 - 95*
- Tonkens, E., van den Broeke, J., & Hoijtink, M. (2008). *Op zoek naar weerkaatst plezier: Samenwerking tussen mantelzorgers, vrijwilligers, professionals en cliënten in de multiculturele stad*. Den Haag: NICIS Institute.
- Van Doorn, J.A.A. & Schuyt, C.J.M. (1977). *De stagnerende verzorgingsstaat*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Van Ewijk, H. (2014). *Omgaan met sociale complexiteit. Professionals in het sociale domein*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Verharen, L. (2017). *Being there. Samen werken aan het versterken van sociale kwaliteit*. Lectorale rede. Nijmegen: Hogeschool Arnhem-Nijmegen.
- Young, M.D. (1958). *The Rise of the Meritocracy*. Londen: Thames and Hudson
- Weerman, A. (2019). *Professioneel inzetten van ervaringsdeskundigheid*. Amsterdam: Boom.
- Wilken, J.P. & Den Hollander, D. (red.) (2019). *Handboek Steunend Relationeel Handelen*. Amsterdam: SWP.

Contact

Platform Lectoren Sociaal Werk

E-mail: platformlectorens@inholland.nl

Telefoon: 06 – 3100 6653

Het secretariaat is bereikbaar per mail of telefonisch op maandag, dinsdag, donderdag, vrijdag

Platform Lectoren
Sociaal Werk

